

Јануш ПЈОНТЕК

СПОРОВИ У ВЕЗИ СА ЕТНОГЕНЕЗОМ СЛОВЕНА: РЕТРОСПЕКТИВА И САДАШЊЕ СТАЊЕ

УВОД

Проблем етногенезе Словена и њихово ширење изазивао је и даље изазива велико интересовање многих проучавалаца, представника различитих области опште антропологије, посебно археологије и лингвистике (нпр. Aleksejev 1969; Aleksejeva 1973, 1999; Czekanowski 1947, 1957; Godłowski 1979, 2000;¹ Hensel 1972, 1978, 1985; Jażdżewski 1939, 1958, 1981, 1982; Kokowski 2002; Kóčka 1958; Kozak-Zychman 1996; Leciejewicz 1989, 2002; Mamzer 1999, 2001; Mańczak 1981, 1987, 1997, 1999, 2001; Niewęglowski 2000; Parczewski 1988; Piontek 1983a, 1983b, 1983c, 1986, 1991, 1992, 2001; Pleterski 1990; Popowska-Taborska 1991; Sedov 1982, 1994; Tabaczyński 1985a, 1998; Wierciński 1955, 1973, 1976; Wierciński, Wiercińska 1978; Wołagiewicz 1981; Żak 1985). Ова проблематика тренутно не представља главни правац истраживања у физичкој антропологији, с обзиром на ограничене могућности верификације резултата истраживања у другим областима, као и с обзиром на слабу заинтересованост за резултате природњачких истраживања праисторичара и лингвиста.

Физичка антропологија у стварању општег модела етногенезе Словена конкурисала је археологији и лингвистици, поготову када је примењиван типолошки приступ у истраживањима промена човека. Најпознатији и нај-

---

¹ Ради се о збирци радова пок. професора Казимјежа Годловског (1934-1995), које редиговао Михал Парчевски (Godłowski L., *Pierwotne siedziby Słowian, Kraków*), посебно текст под насловом *Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V-VII w. n. e.*, који је у виду књиге био објављен 1979. године, али с обзиром на њен низак тираж књига је данас за истраживаче практично недоступна. Због тога се, цитирајући радове К. Годловског из 1979. и 2000. године, позивамо на исти текст, који се налази у двема публикацијама. Друга ће по свој прилици бити доступнија читаоцима, који су посебно заинтересовани за хипотезе К. Годловског.

коришћенији у интердисциплинарним дискусијама били су радови Чекановског (1948, 1967) и Кочке (1958).

У декларисању на тему раса и расних предрасуда антрополози су написали да, по њима, ниједна национална, религијска, географска, језичка и културна група не представља расу *ipso facto*. Појам расе односи се једино на биолошка својства. Мада, људи који говоре истим језиком, које карактерише иста култура, испољавају склоност ка склапању бракова у оквиру властите групе, што донекле води поклапању физичких црта, с једне стране, и језичких и културних, с друге (Chiarelli 1995). Наведена тврдња постала је основа за многа тражења сличности између језичких и биолошких дистинкција различитих група народа, а данас и између морфолошких разлика и генетичке структуре, истакнуте на основу истраживања у молекуларној биологији (Sokal 1988; Harding, Sokal 1988; Bartrantpetit, Cavalli-Sforza 1991; Sokal i dr. 1991; Sokal i dr. 1992; Sokal i dr. 1993; Barbujani i dr. 1994; Piazza i dr. 1995; Chikhi i dr. 1998; Kolman, Tuross 2002; O'Rourke i dr. 2002; Barbujani, Bertorelle 2001). Према томе, савремена етничка истраживања у физичкој антропологији потпуно су другачијег методолошког и теоријског карактера. Партнери антрополога у тим истраживањима постали су углавном генетичари и молекуларни биолози, културни антрополози као и нетиполошки оријентисани праисторичари.

Нажалост, већа група антрополога прихватила је, ослањајући се на културно предметне творевине (описиване према традиционалним типолошко-класификацијским системима), етничке процесе за основни истраживачки задатак археологије. Ти археолози сматрају, примењујући истраживачке поступке префериране у позитивистички оријентисаној археологији, да се може објаснити тако сложен процес, какав је етногенеза Словена. У тим истраживањима, истина, користе се смернице других области опште антропологије, премда повремено и фрагментарно. Углавном се користе методи других дисциплина, у оквиру описа на бази индукције, односно на бази позитивистичке анализе истраживане стварности. У том типу метода савремена истраживања која се врше применом метода молекуларне биологије, популационе генетике или еволутивне биологије се не примењују и игноришу.

Теоријски прелом у биологији, између осталог повезан с увођењем популационе и еволутивне, а касније и молекуларне биологије, условио је да „етнички” проблеми у биологији праисторијског становништва схватани традиционално буду потиснути у други план, а с обзиром на немогућност примене добијених резултата на резултате добијене у историјским наукама, да даља истраживања практично буду прилично ограничена. То стање ствари у светској науци начелно се променило након теоријског прелома, до кога је најпре дошло у културној антропологији, а касније и у праисторији, те је број радова који анализирају културну условљеност генетичких промена савремених и праисторијских популација све већи.

И у пољској литератури у последње време бележимо неколико радова, који постулирају коришћење научних резултата савремене биологије и екологије у истраживањима етногенезе и локализације првих насеља Словена, мада наилазе на оштру критику археолога. Археолози су увек хвалили индуктивни метод, избегавајући теоријске и аналитичке поступке. Годловски (2000:108) сматра да „*што се тиче антиројологије, да и поред покушаја предузиманих последњих година у том правцу, број података, којима она располаже у вези с питањима етногенезе и првих насеља Словена још увек недовољан, а осим тога треба подвући да и ако се укаже на постпостројање одређених елемената биолошког континуитета на неком простору, да то ни у ком случају не доказује да имамо посла са стварним етничким континуитетом*”.

Парчевски је (2000:468), надовезавши се на Годловског, додао да су „*демографија и антиројологија обласни судија почетака историје Словена, у којима је закључивање оштерећено великим бројем хипотетички нероверљивих претпоставки, да би се из тога могла извести ваљана архументација*”.

Годловски (2000:51) није сумњао у индуктивну синтезу у археологији тврдећи да су: „*проблеми етничке идентификације народа, чије материјалне остаци истражује археологија, несумњиво један од најбитнијих, најфрагментнијих, најубедљивијих проблема материје и емоционалне сфере, пред којима се ова област науке налази*”, на другом месту доказујући (Годловски 2000:52) да: „*нема сумње да археолошки материјал између осталог може одражавати етничке односе, ради се једино о томе да се правилно прочитају и оцене*”. Питање да ли археолози правилно читају и оцењују оно што произилази из проучавања археолошког материјала и да ли правилно конфронтирају властита одређења с резултатима других истраживања основни је циљ овог огледа.

Под појмом етногенеза подразумевамо процес формирања одређене променљивости морфолошке, демографске, друштвене, економске, идеолошке структуре или других својстава групе људи (или тих својстава истовремено и у међусобној повезаности), с обзиром на прилагођавање друштвено-културног система условима околине. Ова променљивост формира се током процеса који се одвија као последица деловања биолошких и културних чинилаца на системе (дизинтегришући или интегришући систем), који су међусобно одговарајуће повезани и хијерархизовани.

У овом раду усредсређујемо се једино на анализу демографске променљивости. На покушај одговора на питање: да ли је било могуће „да народ који дотле није играо већу улогу и заузимао релативно мали простор изненада почне да прави блиставу историјску каријеру и у веома брзом темпу прошири се на терене више пута веће од оних које је првобитно насељавао. У случају Словена до такве ситуације је веома упадљи-

во дошло”, како тврди К. Годловски, а и други археолози (Годловски 1979:7).²

СУШТИНА СПОРА И ПОКУШАЈ ИЗЛАСКА ИЗ ЋОРСОКАКА

У савременој археологији истичу се два гледишта на етногенезу Словена. Прво заступа мишљење да су се првобитна насеља Словена у периоду који је претходио њиховој великој историјској експанзији делимично или чак потпуно налазила у северо-источном делу средње Европе, посебно у сливу Висле (најважнији радови о томе: Kostrzewski 1960, 1961, 1965; Jażdżewski 1939, 1958, 1968; Czekanowski 1948; Hensel 1978, 1985). Друго та насеља искључиво тражи на источнијим просторима (Godłowski 2000:109). Одавно се воде спорови између аутохтониста (који сматрају да су Словени увек насељавали области између Буга и Одре) и алохтониста (који су сматрали да су Словени у те области и на те терене на југу Европе дошли тек почетком VI века н. е.).³ Они не изазивају само живе дискусије у археологији већ и међу представницима разних других области, као што су историјске, биолошке, друштвене и сл. науке. Стога сматрамо да се тај спор само делимично односи на етногенезу Словена. Јер, то је и спор око тога како се бавити савременом археологијом или пре праисторијом. То је такође спор око методолошких основа анализе археолошких извора, око синтетичког и аналитичког приступа и како верификовати добијене ин-

² На досадашње молбе антрополога да се та појава опише у демографско-друштвеним категоријама и покажу механизми тог процеса, као и његови основни чиниоци добијамо анализе случајева приказане у декларативном или описном виду (упор. Korkowski 2002:141). Резултати палеодемографских истраживања или историјске демографије прећуткују се тврдњама да „*ишло се ишче разматрања демографских односа (...), да се ослањају о веома велики број нејоузданих података и ирејшосишавки – иодједнако када се ради о процени жусиине сшановнишшва ослањањем о археолошке изворе и механизмима који се односе на рејродуктивност иоуулације у иериоду силовитше експанзије и на сшособност њихове асимилације. У овом иренуику ире имамо иосла са многим нејознаишм величинама нешо са арђуменшшима, који мођу одиђраиш иресудну улођу у дискусији о ирвобитшним насељима Словена*”. (Godłowski 2000:108-109). Стога поставља се питање: да ли је археологија егзактна наука, а демографија описно-класификацијска? И, друго питање: ако су археолошки извори несавршени, када их истражују антрополози, због чега се на основу њих може вршити анализа одредјених случајева и да ли они сведоче о тобожњој високој динамичности природног прираштаја у неким праисторијским групама, онда када их проучавају археолози?

³ Леђејевич (2002:10) је недавно изнео значајан постулат. Наиме, он сматра да „*сеобе Германа из ирвих векова наше ере једнозначно иодрђавају ишториођрафске иоруке. Пишане, које захшсва друђачије видјење од онођ које има вешина наших иштраживача, иредсшављају начела суживошш досељеника и домаћеђ сшановнишшва. Превредновање археолошких извора у шом иођледу било би, чини ми се, сшознајно илодније нешо леиђење иојединим кулштурним скушшинама еишкешш с називима германских илемена*”.

формације на основу научних резултата других дисциплина, које се баве истраживањем праисторијских и раноисторијских друштава (Mamzer 1999, 2001; S. Tabaczyński 1985a, 1998). Из истог разлога и физички антрополози – а, чини ми се, и представници других дисциплина, који традиционално сарађују с археологијом – као корисници резултата истраживања и смерница у области археологије, заинтересовани су у ком се правцу креће садашња археологија и како те промене могу олакшати узајамну сарадњу.

Такође сматрамо да су визије тока процеса етногенезе Словена археолога само неке од бројних предлога и да морају конкурисати предлозима које сугеришу или истичу представници многих других дисциплина опште антропологије. Полазне претпоставке и крајња одређења садржана у презентованим приступима реконструкцији процеса етногенезе Словена, које археолози додатно прихватају, не могу бити у супротности с одређењима других области, који проучавају праисторијска и раноисторијска друштва, што се најалост догађа (основне супротности између физичке антропологије и археологије односе се између осталог на другачија становишта у вези са стањем и биолошком динамиком словенских популација, на разлике и биолошке сличности /генетске/ различитих група, бројност миграција, њихов интензитет и сл.). Међутим, у приручницима, научним чланцима, популарнонаучним радовима, енциклопедијским одредницама, каталозима изложби нуди се један археолошки предлог реконструкције процеса етногенезе Словена, као једини, уз често истицање да различита одређења – која су, наравно, археолози изабрали из одређене збирке гледишта, која представљају истраживачи из других дисциплина опште антропологије – у потпуности потврђују одређења дате групе археолога. Управо тако Врублевски (1999, 2001) у енциклопедијској одредници објашњава читаоцу процесе етногенезе Словена, користећи једино становишта алохтониста. У полемици (Mańczak 2000), у којој се указује да постоје и друга тумачења, одговара: *„обласи знања којом се бавим (археологија) – слично као и историја, историја уметности, етнографија (а мислим да је слично и у случају лингвистике) углавном располаже делом информација о давнојпрошлој стварности, коју би требало описивати једино њиме њостварања одређених хипотеза. Међутим, хипотезе ex definitione не могу се ни доказивати ни рушити већ једино замењивати другим – бољим”* (Wróblewski 2001:142). Стога ми се чини исправним што је Минта-Твожовска (2001:117) недавно поставила питање: *„да ли су идеје, теорије Јана Жака (једног од твораца методологије праисторије у Пољској) – ван зрује неких његових ученика – прихваћене? Јер, садрже много нових елемената, драгоцене мисли и инспирација (углавном методолошких), које би пољска археологија требало да цени, мада то не чини. (...) Професор Жак удаљује се од традиционалне археологије, начелно усмерене на класификацију тона новој археолошкој материјала, на стварање историјско-хронолошких схема и одушевљавање сјектационарним открићима, ’лејим’ сиоменицима културе – мада то удаљавање нису сасвим схватили проучаваоци периода римских, а делимично и раносредњовековних ушцаја”*. У

праву је Табачињски (1985:169) када пише да је „*археологија несумњиво најнедисциплинованија емпиријска дисциплина*”, чега морају бити свесни представници природних наука, и онда када читају да се: „*...хиџоџезе и ex definitione не могу ни доказати ни оборити*” (Wróblewski 2001:142).

Реконструкције процеса етногенезе Словена, које су представили археолози, заснивају се на анализи конкретних културних творевина, које нуде аргументе, према једнима, у корист концепције аутохтониста, а према другима – алохтониста. На основу једне или друге концепције конструишу се погледи о томе ко је био творац тих конкретних културних творевина (Мамзер 1999). Изјашњавајући се на теме популације потпуно се занемарују истраживања различитости биолошких својстава праисторијске популације, чиме се – као што знамо – бави физичка антропологија. Више пута је у литератури о предмету указивано као несумњиво да се на основу разликовања морфолошких црта лобање, зуба или црта проучаваних на живом бићу, црта „старог ДНА” и сл., може донети оцена биолошке (генетичке) сличности међу популацијама (npr. Bach, Bach 1971; Schwidetzky, Rösing 1975; Rösing, Schwidetzky 1977; Piontek 1979; Bach 1986; Kozak-Zychman 1996). Овакве покушаје, наравно, можемо вршити онда када располажемо одговарајуће великом и разноврсном скупином података. Морфолошко разликовање описано је у односу на различите популације из периода римских утицаја, као и утицаја раног средњег века и историјских периода, тако да се у европској антрополошкој литератури (између осталог и у пољској) може наћи већи број радова на ову тему. Ови радови написани су захваљујући коришћењу веома различитих склопова морфолошких црта, уз примену савремених метода анализе на одговарајуће бројне збирке скелета и сл., међутим досад нису сасвим узете у обзир у презентованим археолошким приступима. Поставља се питање због чега? Сматрам да их неки археолози не користе због методолошког статуса радова које обављају. Не користе их ни за потврду хипотеза стављаних у оквире типолошко-хронолошке схеме прихваћене у археологији, јер примењиване истраживачке схеме у археологији не омогућују налажење односа између археолошке културе и друштвено-културног система, чији је најбитнији саставни елемент биолошка димензија популације. Тај проблем савршено објашњава Табачињски (1985a:172) пишући: „*Археолошка култура је скуп творевина, док је култура уопште – вангенетски, информацијски садржај даје популације. У каквој су, ипак, вези једна и друга? Када култура „пропада”, популација и даље савршено просијерира, пројасиће културе аутохтонски – по дефиницији – значи стварање друге. Поједини њени њени творевина могу постојати ишчезнути, међутим култура као садржај – не може*”. (...) *Археолошка култура схваћена као одређен скуп њених творевина је дисконинуирана, међутим даје групу људи крајње конинуирано генерише материјалне корелације свој постојања и деловања*”. И Јажджевски (1980:199) је сматрао да „*развојни циклуси култура или скупина археолошких култура само у најређим случајевима стварају непрекидне развојне линије. Најчешће не знамо како настају (...). Најчешће ојажмамо скромне њочетке, кулминациони развој и*

слабо чийљиво несѣјање дајѣоѣ кулѣурноѣ циклуса. Између њеѣа и следећеѣ циклуса може јѣсѣјѣјѣи забрињавајућа ѣауза”.

Поменути проблеми, које су сигнализирани сјајни пољски археолози (Jażdżewski 1980; Tabaczyński 1985a, ĩak 1985), инспирисали су нас да напишемо рад, у коме је презентован покушај коришћења адаптационе зависности као равни за конструисање теоријских модела процеса етногенезе (еволуције друштвено-културних система). У том раду за полазиште смо узели тврдњу, да се у датим условима одређене околине (биотичке и абиотичке) одржавају и развијају биокултурни системи са својствима (биолошким, друштвеним, културним) одређеног интензитета и с одређеним односима међу њима. Трајање тих система на датом нивоу адаптације могуће је захваљујући прихваћеној стратегији адаптације, тј. друштвено и културно генерисане концепције формирања односа човек-околина; концепције која гарантује задовољење биолошких, друштвених и културних потреба (Piontek 1993). Трудил смо се да применимо и палеодемографске податке, демографске прогнозе, у циљу утврђивања односа успостављених на тлу археологије, који описују процесе ширења Словена и кретање миграција, на податке који се односе на разликовање стања и биолошке динамике ранословенске популације, демографских модела природног прираштаја тих популација (Piontek 1992; Piontek, Kaczmarek 1987, 1988). У складу с демографским методама под појмом демографска прогноза подразумевали смо израчунавање вероватноће природног прираштаја дате земље или целог света (у нашем случају простора Словенства) у будућности (или прошлости), на основу досадашњег развоја популације, њене старосне структуре, анализе услова живота и сл. Процене смо извршили тражећи величине почетне популације Словена, полазећи од утврђивања величине опште популације Словена крајем X века Ловмјањског (1973) и Курнатовског (1977). Радил смо и на демографској прогнози простора Словенства, односно покушавали смо да предвидимо облик, правац и специфику ситуације у прошлости, догађаје и популационе процесе, који се темеље на јасно прецизираним претпоставкама, који се углавном надовезују на тзв. демографске доктрине, у оквиру којих се формулишу различите теорије демографског и друштвеног развоја.

ПАЛЕОДЕМОГРАФСКИ АРГУМЕНТИ: ГУСТИНА НАСЕЉЕНОСТИ, БРОЈНО СТАЊЕ ПОПУЛАЦИЈЕ СЛОВЕНА

Курнатовски (1977) је предложио да се у разматрању проблема првобитних насеља Словена и процеса њиховог расељавања позива на палеодемографску анализу. Прихватајући две полазне бројке за становништво Словена око 1000. године и по свој прилици претпостављајући просечан годишњи природни прираштај у другој половини I миленијума, Курнатовски је хипотетички проценио промене настале у густини насељености Словена. У тим истраживањима Курнатовски се подједнако ослањао на археолошке податке (динамика промена насељености мерена променама броја

насеља – Курнатовски 1971) и смернице историчара (процене Ловмјањског) и историјских демографа (Gieysztorowa 1957; Veirlose 1957; Borowski 1975). На табели 1 приказали смо неке податке који се односе на густину насељености на терену Великопољске и Кујава у средњем веку, који илуструју интензитет тих својстава и динамику промена, а у табели 2 процену природног нараштаја становништва Европе између 1000. и 1800.

Табела 1.

Промене густине становништва на терену Великопољске и Кујава у средњем веку

Територија, период	Број становника	Простор у km ²	Становника по 1 km ²	Аутор података
Западна Великопољска, VI век	12000	12000	1,0	С. Курнатовски, 1971
VIII век, 2 пол.	25200	12000	2,1	
X век, 1 пол.	36000	12000	3,0	
X век, крај	48000	12000	4,0	
XI век, 2 пол.	54000	12000	4,5	
1250	91200	12000	7,6	
1300	105600	12000	8,8	
1340	120000	12000	10,0	
Гњезњенска дијецеза, XIV век, 2 пол.	275697	40700	6,8	Т. Ладенбергер, 1930
Влоцлавска дијецеза, XIV век, 2 пол.	191268	18305	10,4	
Хелмињска дијецеза, XIV век, 2 пол.	87318	3405	25,6	
Парохија Слабошево, XVI век, 2 пол.	288	38,9	7,4	
Парохија Шчепаново, XVI век, 2 пол.	432	46,5	9,3	
Деканат Жњин, XVI век, 2 пол.	16560	1248	13,3	

Извор: С. Курнатовски (1971) – процена на основу археолошких података; Т. Ладенбергер (1930) – процена на основу историјских извора.

Курнатовски је после анализе археолошких и историјских података дошао до закључка да „када је реч о периоду римских уједињаја, највероватније да просечан годишњи природни прираштај целокупног становништва не премашује висину од 1%, да чак у тренуцима повећане динамике, која је постојала у одређеним периодима на неким просторима није износио више од 1,5%. Када је реч о шемју прираштаја становништва у другој половини миленијума, сматрам да на нивоу целокупног Словенства није могао бити нижи од 2% нижи виши од 3%. Ваља приметити да се ова процена слаже с досадашњим резултатима исцртавања динамике развоја насељености у старом и средњем веку наше историје” (упореди и Gieysztorowa 1957).

Табела 2.

Природни прираштај становника Европе у периоду између 1000-1800.
(Годишњи прираштај у процентима)

Године	Цела Европа	Највећи прираштај	Најмањи прираштај
1001-1100.	0,10	0,20	0,12
1100-1200.	0,10	0,23	0,13
1200-1250.	0,14	0,28	0,17
1250-1300.	0,15	0,26	0,17
1300-1350.	0,26	0,17	0,45
1350-1400.	0,19	0,45	0,17
1400-1450.	0,12	0,40	0,00
1450-1500.	0,17	0,38	0,00
1500-1550.	0,21	0,55	0,45
1550-1600.	0,10	0,40	0,27
1600-1650.	0,00	0,45	0,70
1650-1700.	0,26	0,89	0,10
1700-1750.	0,31	1,00	0,00
1750-1800.	0,59	1,79	0,10

Извор: Е. Виелросе (1957)

У литератури обављене и презентоване процене за различите словенске земље, у различитој мери су поуздане и прецизне. Критички осврт на њих дао је Ловмјањски (1973), узимајући да је око 1000. године источних Словена било око 4 милиона, западних 1,9 милиона, а јужних 1,4 милиона. Према овом прорачуну целокупно словенско становништво око 1000. године износило је 7,3 милиона. Курнатовски (1977) ову процену је прогласио опрезном, пре умањеном него увећаном, мада је намерно за полазиште узео другу тачку, која презентује најнижу могућу варијанту насељености Словенства, снизивши број западних Словена за 100 000, источних за 500 000, а јужних за 200 000 (табела 3).

Табела 3.

Процена густине становника и број становника трију група Словена (источних, западних и јужних) око 1000. године

Групе Словена	Простор у km ²	Према С. Курнатовском (1977)		Према Х. Ловмјањском (1973)	
		Густина станов./ km ²	Број становника у хиљадама	Густина станов./ km ²	Број становника у хиљадама
Источни Словени	600 000	5,8	3 500	6,6	4 000
Западни Словени	480 000	3,75	1 800	3,9	1 900
Јужни Словени	400 000	3	1 200	3,5	1 400
Укупно	1 480 000	4,4	6 500	4,9	7 300

Извор: Х. Ловмјањски (1973); С. Курнатовски (1977). Просечна густина насељености израчуната на основу извора.

Имајући полазне податке о броју словенског становништва око 1000 године и оријентишући се у погледу величине природног прираштаја у другој половини I миленијума Курнатовски (1977:29) је хипотетички проценио густину насељености Словена у ранијем периоду, то јест крајем VII века и у V веку н. е. (табела 4). Проценио је две варијанте природног прираштаја: 2% годишње и 3% годишње. Ти подаци показују да се број словенског становништва крајем VII века колебао од 2.650 хиљада до 41.000 хиљаде, а крајем V века од 1.450 хиљада до 2.680 хиљада. Курнатовски (1977) је, дакле, означио доњу и горњу бројку популације, која је растући током пола миленијума с просечном годишњом стопом природног прираштаја од 2% до 3% у коначном резултату дала број становника приближан процени Ловмјањског (1973) – стопу од 3% годишње или Курнатовског (1977) – стопу од 2% годишње.

Табела 4.

Хипотетичка процјена густине насељености Словена према претпоставкама Курнатовског (1977) – око 1000. године густина насељености Словена износила је око 6500 особа (нижа процјена) до 7000 особа

Година	Годишњи природни прираштај (у промилима)			
	3‰		2‰	
	процјена нижа	процјена виша	процјена нижа	процјена виша
1000.	7 300 000	6 500 000	7 300 000	6 500 000
700.	2 970 000	2 650 000	4 100 000	3 650 000
500.	1 630 000	4 450 000	2 680 000	2 390 000

Извор: С. Курнатовски (1977)

Табела 5.

Хипотетичка процена промена насељености Словена према претпоставкама К. Годловског (1979) – простор праотаџбине Словена на 300.000 км², број становника у VI веку 300.000

Година	Годишњи природни прираштај у промилима		
	3‰	4‰	5‰
500.	300 000	300 000	300 000
700.	546 000	667 000	1 096 000
1000.	1 341 000	2 208 000	7 285 000

Извор: К. Годловски (1979).

На исти начин на који је то урадио Курнатовски (1977) проверили смо податке који произилазе из хипотезе Годловског (1979). Та хипотеза претпоставља величину првобитног простора Словена на око 300.000 км². Не располажемо подацима о бројности и густини популације која је насељавала тај простор. У таквој ситуацији најбоље је прихватити доњу и горњу густину популације и извести процену за две крајње варијанте. Требало би очекивати да ће се реалне вредности сместити у области коју означају ми-

нимални и максимални ниво густине становништва. Прихватили смо два нивоа: 1 становник/км² и 4 становника/км². Да ли су те процене као крајње вредности добро одмерене? Густина 4 становника на км² одговара нивоу густине становништва око 1000 године на различитим просторима Словенства и због тога може се сматрати пренаглашеном. Према хипотези Годловског, прихваћена процена густине становништва износила би на првобитном простору Словенства од 300.000 до 1.200.000. На табели 5 представили смо број становника око 1.000 године полазећи од три варијанте природног прираштаја. Из тих процена произилази да Словене, који су ту живели око 1.000. године, карактерише веома висока динамика прираштаја становништва и висока бројка полазне популације (велика густина становништва). Нажалост, ниједан податак који одређује биолошко стање и биолошку динамику словенских група не говори у корист ове хипотезе.

Табела 6.

Хипотетичка процена промена насељености источних Словена према претпоставкама С. Курнатовског (1977) – око 1000. године насељеност је износила 3.500.000 људи

Година	Годишњи природни прираштај у промилима			
	1‰	2‰	3‰	4‰
1000.	3 500 000	3 500 000	3 500 000	3 500 000
700.	3 012 000	2 592 000	1 919 000	1 421 000
500.	2 725 000	2 122 000	1 286 000	779 000

Извор: Лична процена.

Табела 7.

Хипотетичка процена промена насељености западних Словена према претпоставкама С. Курнатовског (1977) – око 1000. године насељеност је износила 1 800 000 људи

Година	Годишњи природни прираштај у промилима			
	1‰	2‰	3‰	4‰
1000.	1 800 000	1 800 000	1 800 000	1 800 000
700.	1 333 000	987 000	730 000	540 000
500.	1 091 000	661 000	400 000	242 000

Извор: Властита процена

Табела 8.

Хипотетичка процена промена насељености јужних Словена према претпоставкама С. Курнатовског (1977) – око 1000 године износила је 1 200 000 људи

Година	Годишњи природни прираштај у промилима			
	1‰	2‰	3‰	4‰
1000.	1 200 000	1 200 000	1 200 000	1 200 000
700.	888 000	658 000	482 000	360 000
500.	727 000	441 000	267 000	161 000

Извор: Лична процена

Прихватајући податке Курнатовског (1977) о процени насељености источних, западних и јужних Словена око 1000 године, израчунали смо и насељеност тих простора око 500 године, прихватајући различите вредности природног прираштаја (од 1% до 4%) – табеле 6-8. Из тих процена произилази да су полазне вредности величине популације Словена према хипотези Годловског (1979, 2000) изразито ниске, мада величина популације Словена који су мигрирали на југ није морала бити нарочито висока. Ако је око 1000. године популација јужних Словена достигала бројку од 1.200.000, уз природни прираштај 1-3% годишње, величина полазне популације требало би да износи од 440.000 до 260.000 становника. Своје процене нисмо вршили само због различитих варијаната природног прираштаја већ и полазећи од променљивости нивоа миграција. Претпоставили смо три хипотетичне варијанте тока процеса насељавања земаља које су јужни Словени заузимали око 1.000. године (табела 9). У првој варијанти претпоставили смо да је у првој етапи насељавања (између 500 и 600 године) природни прираштај износио 2% годишње, а ниво миграција 5% годишње, у другој 3 и 2%, а у трећој 4 и 0%. Ова варијанта претпоставља да је мигрирајућу популацију у почетку карактерисао низак природни прираштај, а висок степен миграција, након чега је природни прираштај растао, а миграције се смањивале. Друга варијанта претпоставља, да је ниво

Табела 9.

Реконструкција биолошке динамике јужних Словена од тренутка насељавања до око 1.000. године, са различитим нивоима природног прираштаја и миграција

<i>I варијанта – Природни прираштај расте, миграција се смањује</i>			
Етапе	I	II	III
Године	500-600.	600-700.	700-1000.
Природни прираштај	2	3	4
Миграција	5	2	0
Величина популације	238 000	344 000	1 139 000
<i>II варијанта – стабилизован природни прираштај, миграција се смањује</i>			
Етапе	I	II	III
Године	500-600.	600-700.	700-1000.
Природни прираштај	2	2	3
Миграција	5	2	0
Величина популације	421 000	536 000	1 316 000
<i>III варијанта – Стабилизован природни прираштај, миграција неуважена</i>			
Етапе	I.	II.	III.
Године	500-600.	600-700.	700-1000.
Природни прираштај	2	2	2
Миграција	0	0	0
Величина популације	427 000	521 000	1 279 000

Примедба: За реконструкцију је узета величина популације из 1000. године. Годишња вредност природног прираштаја и миграције, изражено у промилима

природног прираштаја био низак и да га је карактерисала слаба динамика раста (само 2-3% крајем периода насељавања), међутим ниво миграција у почетној фази је био веома висок (до 5%) и с тенденцијом јаког пада. Трећа варијанта претпоставља непрестан низак ниво природног прираштаја (на нивоу 2%) и не узима у обзир стопу миграција. Подаци о полазној популацији јужних Словена (око 500. године) добијени у овим прорачунима, не разликују се од претходних података (од 238.000 до 427.000 становника).

Табела 10.

Хипотетичка процена величине популације јужних Словена који колонизују нове терене, са различитим нивоима природног прираштаја и миграција: анализа четири варијанте

Варијанте		Миграција			
		Слаба (1‰)		Појачана (4‰)	
Природни прираштај	Низак (1‰)	500 г.	700 000	500 г.	550 000
		1000.	1 218 000	1000.	1 182 000
	Висок (4‰)	500 г.	145 000	500 г.	80 000
		1000.	1 226 000	1000.	1 227 000

Извор: властита процена.

Табела 10 презентује процене изведене за крајње варијанте, односно за високе и ниске стопе годишњег природног прираштаја (1% до 4% годишње) и нивоа миграција (1% до 4% годишње). Уз веома ниске стопе природног прираштаја и миграција почетна популација требало би да износи око 700.000 становника, уз веома високу стопу од 80.000. Реалне вредности смештају се у датим оквирима променљивости броја полазне популације и завршавају подацима као у претходној табели. Као највероватнији могли би се узети следећи подаци који се односе на бројност популације Словена на трима територијама које су око 500. године заузимали: источни Словени – 2000 до 1000 становника; западни – 660.000 до 400.000 становника и јужни (мигрирајућа група) – од 440.000 до 260.000 становника.

Палеодемографски аргументи: стање и динамика популације

Из литературе смо сакупили податке о просечном трајању одраслог појединца у 33 популације источних, западних и јужних Словена, које су израчунали различити аутори (табела 11). Већина популација датирана је у раздобљу између IX и XI века. Подаци се углавном односе на више од 7800 лица, израчунавани су на појединим гробљима са различитим бројем умрлих. За истраживања изабрана су гробља са великим бројем скелета, а такође и са мањим бројем, у жељи да покажемо да вредности средњег узраста одраслих лица у тренутку смрти показују велику сличност тих гробља, независно од броја умрлих.

Табела 11
Средњи узраст у тренутку смрти одрасле особе у неким популацијама источних,
западних и јужних Словена у средњем веку

Гробље	Датирање	Н	Средњи узраст у тренутку смрти одрасле особе	Аутор података
Источни Словени: Дреговичи Вјатичи Кшивичи Радимичи Полани Сјевежани Украјина (Никола- јевка, Салтовскиј могил- њик, Каири)	Рани средњи век VIII-XIII век	47 277 466 39 249 54 91	38,7 37,6 38,2 40,4 40,0 36,7 44,9	Алексејева (1973) Властита процена
Западни Словени: Пољска Ледњицки Острув Бжоза Цедина Томице Волин Базар Нови Бжешћ Кујавски Гручно Чарна Вјелка Немачка: Еспенфелд Рецкан Санцков Гистевел	X-XII век X-XII век X- XI век X- XI век X- XI век X-XIII век X- XI век X- XI век XII- XIV век XII- XIII век XII век	657 55 836 50 140 93 135 1781 106 425 270 139 22	38,5 32,5 40,0 30,8 36,8 38,5 41,1 37,6 36,4 35,5 34,4 34,0 32,7	Пионтек (1992) Bach, Bach (1970) Schott (1964) Ullrich (1972) Ullrich (1972)
Јужни Словени: Алпски Словени Блед – Пристава II Штефанчич Блед – Град Блед – Оток Засип Бодешче Крањ Србија: Чипулић-Бугојно Жича Чачак Челарево Македонија: Охрид – Св. Еразмо Хрватска: Нин – Ждријац	VII-X век IX-X век X- XI век VIII/IX-X век VIII/IX-X век VIII-XII век IX-X век средњи век IX- XI век VIII-IX век	38 155 65 50 48 514 251 122 108 248 91 251	47,0 45,8 45,4 44,6 46,7 44,2 47,6 44,2 43,9 45,0 42,0 46,4	Лебен-Сељак, (1999) Ђурић и ин. (1992) Штефанчич (1980) Лебен-Сељак, (1999)

Из података садржаних у Табели 11 произилази да су најниже вредности лица средњег узраста у тренутку смрти појављују у популацијама источних Словена (36-40 година) и западних Словена (32-41 године), а највише код јужних Словена (42-47,5 година).

Ваља истаћи, да простори окарактерисани као настањени популацијама с ниском популационом динамиком обухватају терене, које разни истраживачи сматрају првобитном територијом словенског становништва. Простори настањени становништвом с високом популацијском динамиком обухватају, међутим, терене обухваћене експанзијом Словена.

Такође је битно да је становништво које је насељавало слив Припећа, Дњепра и Прута карактерисала ниска биолошка динамика, а у вези с тим њихова популациона динамика је морала бити ограничена, односно могућност бројчаног прираштаја групе такође није могла бити сувише велика. У светлости приказаних научних резултата чини се сумњивом теза Годловског (1979, 2000), која на поменутих просторима лоцира првобитну територију Словена пре њиховог расељавања, претпостављајући њихову јаку популациону експанзију на просторе источних и јужних Словена. Јер, Годловски (2000:123) је сматрао, да је: *„крисџализација словенске културе и њено формирање у виду, у коме нам је познато из археолошких материјала из раног средњег века (...) извршена у V веку на великој територији која се простирала од подножја Карпата до Припећа и леве обале средњег Дњепра, обухватајући простор отприлике од око 300 000 km². Истовремено то је био полазни простор будуће велике експанзије те културе и тог народа, до које је дошло током најближих векова”*.

Потврду ове тезе, међутим, не налазимо у палеодемографским истраживањима, која су тежила одређењу стања и биолошке динамике популације Словена, на основу истраживања скелетног материјала.

Тешко је оспорити спознајну вредност тих података, јер су закључци формиранисани на основу упоредне анализе биолошког стања скелетне популације. Истим истраживачким методама одређен је и средњи узраст одраслих особа у тренутку смрти. Према томе, тешко је претпоставити, да је географско разликовање ове палеодемографске мере условљено грешкама у оцени старости истраживаних лица у тренутку смрти или да је бројност материјала недовољна и да може утицати на ефекте поређења или да разлике произилазе из претпоставке о стагнацији популације и непостојања миграција.

ЗАВРШЕТАК

Желећи да покажемо прецизност хипотезе Годловског о пореклу и распрострањености Словена, ваљало би представити аргументе, који би објашњавали узроке промена у репродуктивном систему група Словена; промена које омогућују нагли пораст биолошке динамике и могућност те-

риторијалне експанзије. Нажалост, такве аргументе не налазимо у разматраној реконструкцији процеса миграција и ширења Словена. У њој се једино говори о одређеној правилности, „да народ, који дошли није играо већу улогу и пре тога заузимао невелик простор нагло почиње да прави блиставу историјску каријеру и распростира веома брзим темпом на теренима који вишеструко прекорачују простор његове првобитне насељености. У случају Словена таква ситуација је ипак настала прилично наглашено” (Godłowski 2000:109). Ако се у уводу претпоставља постојање такве правилности, као општа теоријска претпоставка постављаних хипотеза, онда је очигледно да су сва друга тумачења, која не прихватају такве претпоставке, конкурентна. Према томе, дискусија о томе како је текао истраживани процес мора се концентрисати на критику полазних претпоставки, а не на критику променљивих величина, чије одређење се врши коришћењем општих теоријских претпоставки истраживања. Стога је спор у вези са током процеса миграција Словена спор око општег теоријског модела тог процеса и позивање у њему на различите појединачне чињенице или на утврђивање детаља, не може гарантовати његово решење. Може га донети тек одговор на питање: да ли се поменута правилност, на коју се позива Годловски, а следећи њега и присталице алохтоничне теорије, стварно појављивала, а ако јесте, чиме је била условљена и какви су њени покретачки чиниоци?

И неки археолози се веома скептично изражавају о тачности хипотезе Годловског и њеној демографској аргументацији. На пример Лецејевић (2002:17) сматра, да су се „словенски становници јољских области у раном средњем веку сувише верно надовезивали на доспигнућа својих претходника у том делу античког *barbaricum-a*, да не би говорили о првобитним кореновима њихове културе. На етнографској мапи садашње Европе предсављали су, слично својој источној браћи, аграрну културу, која се битно разликује од културе скандинавских викинга, Балта у шумском сирењу и номада на црноморским степима. Био је то бројан и најплоћивији народ, насељен ван некадашњег лимеса Европе, те се чини немогућим да се могао формирати на релативно малом простору, у ирашумама и мочварама горњег Наддњевља”.

Нажалост, никада нико није представио никакве убедљиве аргументе који би потврђивали биолошке могућности „силовите експанзије” словенских популација и модела који би описивао „механизам који се руководи *разнородношћу*” тих популација. То је разумљиво најмање из два разлога. Прво, та питања спадају у класичан проблем биологије и екологије човека (између осталог и демографија), према томе не спадају у проблематику коју разматра археологија. Археолог једино може користити смернице тих дисциплина, узимајући туђе резултате истраживања за властита уопштавања. Ако то чини, добија занимљиве резултате, рецимо као оне које је представио Курнатовски (1977). Ако то не чини ризикује да његове хипотезе, које

се односе на етногенезу Словена, буду некохерентне, а њихова аргументација да буде у супротности са смерницама других дисциплина.⁴ Друго, на основу формално-типолошке анализе археолошких извора (а тог типа је већи део археолошких радова) не може се створити ни модел процеса развоја групе људи, нити разматрати модел репродукције популације и сл., чак ако пођемо од тога да су организатори тих процеса ванбиолошки (културни) чиниоци.⁵

Теза о силовитој експанзији словенске популације је високо спекулативна и не може произилазити из анализа извора (како то декларишу њене присталице), јер да би се прихватила, између осталог и ван археологије, морамо знати како се са нивоа археометријске (описне) анализе у археологији прелази на ниво структуралне и процесуалне (тумачеће) анализе. То захтева конструкцију теоријског модела истраживане појаве (процеса) или позивање на већ постојећа утемељења, у овом случају утемељења извршена и у области екологије, демографије. Међутим, нуде нам се необавезни описи који се заснивају на објективним анализама културних творевина, а у споровима око првобитних насеља Словена и њиховог ширења (нпр. Marnzer 1999, 2001; Mańczak 1997, 2000; Nowakowski 2002; Parczewski 1998; Wróblewski 2002) археологија је пре свега заузета властитим методолошким проблемима, емоцијама, амбицијама, траумама. У интердисципли-

⁴ На жалост, та група археолога не разуме прецизно резултате истраживања природњачких дисциплина, због тога их произвољно интерпретира. Дobar пример представљају интерпретације антрополошких научних истраживања Коковског (1999, 2000), када нпр. пише о изгледу становништва Хрубјешовске котлине. „Тако се између осталога идеалистички модел житских скућина, које чине високи њравушани њлавих очију нашао у рушевинама реалија њеданитних остеоолошких анализа. Истоставило се да су масломецку њоулацију у великој мери чиниле особе с изразито њайоноидним црџама, што је јасно њоказала и реконструкција изгледа умрле из гроба бр 158 у Грудку на Буџу (...). Дебеле усне, истурени зуби, релативно широк нос и истурене кости лица...”

Додајмо и да се овај сликовит опис односи на реконструкцију лобање, посмртно делимично оштећену и деформисану (Kozak-Zuchman 2000). Не знам због чега археолог није обавештен да су уста реконструисана без јасних морфолошких упутстава, да се типологија раса у физичкој антропологији угасила 60-их година прошлог века, као и да се морфолошка структура популације може препознати само на основу одређеног скупа лобања и сл. Да би се упознала морфолошка конструкција појединца (популације) антрополог не мора лобању да лепи пластелином и реконструише њен изглед какав је имала за живота. То се чини за потребе музеја или у криминалистици. И друге интерпретације овог Аутора (које се односе на структуру пола, стање очуваности скелета, палеопатолошке промене и сл.) веома одуарају од очекиване истраживачке прецизности (упор. Kozak-Zuchman 2000).

⁵ На пример Лећејевић (2002:17) наговара да се „... најусџи (у археологији) њарадиџма њражења џенетичких еџничких веза на основу њеџресџано обнављаних формално-џџолошких класификација сџоменика кулџуре и да се на археолошке изворе или џре на њихове сџвараоце џледа из друшџвено-кулџурне џерсџекџиве”.

нарним истраживањима резултате археолошких истраживања требало би укључивати у синтетичке и аналитичке приступе. На који начин то чинити указују нам публикације разних научноистраживачких тимова.⁶

С пољског превела Бисерка Рајчић

Summary

Problems of ethnogenesis have for a long time aroused great interest of research workers from the various fields of general anthropology. These problems are not at present a major trend of research in physical anthropology because of the limited possibilities of confronting its own results with the results of studies obtained in other disciplines of general anthropology. We perceive the cause of this state of affairs to lie in methodological differences between the humanities and natural sciences. The theoretical basis for biological anthropology studies of ethnic processes is supplied by the theory of evolution, theory of adaptation, theories of population genetics of man and general systems theory. The theoretical basis for archaeological studies of ethnic processes is supplied by the theory of acculturation, theory of cultural development and/or theory of migration.

Ethnogenesis is understood (in biological anthropology and, also in this work) as a process of formation of some definite variability of morphological, demographic, social, economic, ideological structure or of another feature of a human groups (cultural or/and biological feature) or of these properties simultaneously and mutually combined, because of the processes of adaptation of the socio-cultural system to environmental conditions. This variability is formed in the process which occurs as a result of influence on the system of a set of biological and cultural factors (which either disintegrate or integrate it) which are appropriately combined with each other and hierarchized towards each other.

Thus, it seems to be clear that ethnogenesis in such a meaning as given above is only a part of a more general biocultural evolution. Since the major responsible for interrelation between biological and cultural elements of a system and its environment is the natural selection, it is apparent that any adaptive changes of the system (under natural selection, of course) are manifested both in its biological as well as cultural elements of the socio-cultural system.

The present article is aimed at the analysis of ethnogenetic processes (two different archaeological hypothesis: continuity or discontinuity model) of by means of palaeodemographic data, with reference to the medieval Slavonic populations. We analysed the role of the two significant factors (biological and demographic) in forming processes of adaptation and migration in the ethnogenesis of the Slavs. Two methodological approaches have been used: (1) demographic model was constructed which could be applied for the analysis of migration process and the distribution of Slavonic groups, (2) simulating investigations were conducted which enabled to estimate the numbers and density of the population in various phases of the process of changes.

---

⁶ Нпр. ваљало би се упознати с гледиштима L. L. Kavali-Sforce, C. Rinfrijuа или R. R. Sokala (чијих смо неколико радова цитирали у тексту) или пратити садржај основних часописа за генетику, као и часописа Nature & Science. Из постављене дијагнозе проистичу и значајни научни закључци за праисторијску и раноисторијску антропологију, која је још увек слабо присутна у савременим етноисторијским истраживањима.

LITERATURA

- Alekseev V. P., 1969. Proischozhenije narodov vostočnoj Evropy, Moskva. Alekseeva T. L., 1973. Etnogez vostočnyh slavian. Izd. MGU, Moskva.
- Alekseeva T. I. (red.), 1999. Vostočnyje slavianije. Antropologija i etnočeskaja istorija. Moskva.
- Bach A., 1986. Germanen-Slawen-Deutsche. Anthropologische Bearbeitung des frühmittelalterlichen Gräberfeldes von Rohnstedt, Kreis Sondershausen. Weimar Monographie zur Ur – und Frühgeschichte, 19. Weimar.
- Bach H., Bach A., 1971. Anthropologische Untersuchungen, [w:] Bach H., S; Dušek, Slaven in Thüringen, Weimar.
- Barbujani G., Whitehead G. N., Bertorelle G., Nasidze I. S., 1994. Testing hypothesis on processes of genetic and linguistic changes in the Caucasus. *Human Biology*, 66: 843-864.
- Barbujani G., Bertorelle G., 2001. Genetics and the population history of Europe. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 98: 22-25.
- Bertranpetit J., Cavalli-Sforza L. L., 1991. A genetic reconstruction of the history of the population of the Iberian Peninsula. *Annals of Human Genetics*, 55: 51-67.
- Borowski S., 1975. Population growth in the polish territories. [W:] *The populations of Poland. World Population Year, C. LC. R. E. D series*, 7-41. Polish Academy of Sciences, Committee for Demographic Studies, Warszawa.
- Charelli B., 1995. Race: A Fallacious Concept. *International Journal of Anthropology*, 10: 97105.
- Chikhi L., Destro-Bisol G., Bertorelle G., Pascali V., Barbujani G., 1998. Clines of nuclear DNA markers suggest a largely Neolithic ancestry of the European gene pool. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 95: 9053-9058.
- Czekanowski J., 1947. Polska synteza slawistyczna w perspektywie ilościowej. Kraków.
- Czekanowski J. 1948. Polska – Słowiańszczyzna. *Perspektywy antropologiczne*, Warszawa.
- Czekanowski J., 1957. Wstęp do historii Słowian. Poznań.
- Czekanowski J., 1967. Człowiek w czasie i przestrzeni. Warszawa.
- Djurić Sejić M., Živanović S., Letić V., 1992. A contribution to the medieval Serbian paleodemography. *Rivista di Antropologia (Roma)*, 70: 171-173.
- Gieysztorowa L., 1963. Badania nad historią zaludnienia Polski. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 11: 523-562.
- Godłowski K., 1979. Z badań nad rozprzestrzenieniem się Słowian w V-VII w. n. e. Kraków.
- Godłowski K., 2000. Pierwotne siedziby Słowian. Wybór pism pod redakcją Michała Parczewskiego. Instytut Archeologii UJ, Kraków.
- Harding R. M., Sokal R. R., 1988. Classification of the European language families by genetic distance. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 85: 9370-9372.
- Hensel W., 1972. Etnogeneza Słowian. [W:] mały słownik kultury dawnych Słowian, L. Leciejewicz (red.), Warszawa, 433-444.
- Hensel W., 1978. Zagadnienia etniczne. [W:] *Wczesna epoka brązu. Prahistoria ziem polskich*, A. Gardawski, J. Kowalczyk (red.), 197-204.
- Hensel W., 1985. Skąd przyszli Słowianie. *Z otchłani wieków*, 60: 177-188.
- Jażdżewski K., 1939. Kujawskie przyczynki do zagadnienia tubylczości Słowian na ziemiach polskich. *Wiadomości Archeologiczne*, 16: 107-161.
- Jażdżewski K., 1958. Z zagadnień ciągłości kulturalnej i osadniczej na ziemiach Słowiańszczyzny pierwotnej. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Łódzkiego*, ser. I, 8: 3-26.
- Jażdżewski K., 1968. Z problematyki początków Słowiańszczyzny i Polski, cz. I. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Łódź.

- Jażdżewski K., 1981. *Dzieje Europy Środkowej*. Wrocław.
- Jażdżewski K., 1982. Jak patrzeć na zasiedloność i na rozprzestrzenienie Słowian w Europie środkowej i Środkowo-wschodniej w starożytności i w początkach wczesnego średniowiecza? *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, 27: 194-213.
- Kočka W. 1958. *Zagadnienie etnogenezy ludów Europy*. Wrocław.
- Kokowski A., 1999. *Archeologia Gotów. Goci w Kotlinie Hrubieszowskiej*. Lublin.
- Kokowski A. (red.), 2002. *Cień Światowida czyli pięć głosów w sprawie etnogenezy Słowian*. Lublin.
- Kolman C. J., Tuross N., 2000. Ancient DNA Analysis of Human Populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 111: 5-23.
- Kostrzewski J., 1960. *Obrządek ciałałpalny w plemion polskich i Słowian północnozachodnich*. Warszawa.
- Kostrzewski J., 1961. *Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach (od połowy II tysiąclecia p. n. e. do wczesnego średniowiecza)*, Poznań.
- Kostrzewski J., 1965. *Zur Frage der Siedlungstätigkeit in der Urgeschichte Polens*. WrocławWarszawa-Kraków.
- Kozak-Zychman W., 1996. *Charakterystyka antropologiczna ludności Lubelszczyzny z młodszego okresu rzymskiego*. Lublin.
- Kozak-Zychman W., 2000. *Z badań nad ludnością Lubelszczyzny z młodszego okresu rzymskiego*. *Scripta Periodica*, 3 (2): 127-134. ,
- Kurnatowski S., 1977. *Nowsze teorie na temat pierwotnych siedzib Słowian w świetle analizy paleodemograficznej*. *Slavia Antiqua*, 24: 17-38.
- Kurnatowski S., 1992. *Próba oceny zaludnienia ziem polskich między XIII w. p. n. e. a IV w. n. e.* [W:] Kaczanowski, K., Kurnatowski S., Malinowski A., Piontek J.; *Zaludnienie ziem polskich między XIII w. p. n. e. a IV w. n. e. – materiały źródłowe, próba oceny*. Szkoła Główna Handlowa, Instytut Statystyki i Demografii, Warszawa.
- Kurnatowski S., 1994. *Przemiany osadnicze w procesie kształtowania Wielkopolski jako regionu historycznego*. *Slavia Antiqua* , 35: 4-45.
- Leben-Seljak P., 1996. *Paleodemografaska analiza nekropole pri farni cerkvi v Kranju*. *Antropološki zvezki*, 4: 95-107.
- Leben-Seljak P., Štefančič M., 1999. *Adult mortality and biodynamic characteristics in the early Middle Ages populations at Bled, Slovenia*. *Variability and Evolution*, 7: 65-77.
- Leciejewicz L., 1989. *Słowianie Zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy*. Wrocław.
- Leciejewicz L., 2002. *Starożytna spuścizna kulturowa na ziemiach polskich w początkach średniowiecza*. Poznań.
- Ładogórski T., 1986. *Uwagi o zaludnieniu ziem polskich w starożytności i średniowieczu*. *Przeszość Demograficzna Polski*, 17: 13-56.
- Łowmiański H., 1973. *Początki Polski*, t. V. Warszawa.
- Mamzer H., 1999. *Problem etniczny w archeologii*. *Slavia Antiqua*, 40: 169-201.
- Mamzer H., 2001. *Archeologia etniczna versus kulturowo-interpretacyjna*. [W:] W. Mańczak (red.), *Praojczyzna Słowian. Zbiór wypowiedzi*. Kraków.
- Mańczak W., 1981. *Praojczyzna Słowian*. Kraków.
- Mańczak W., 1987. *Praojczyzna indoeuropejska*. [W:] *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*. Ton I. G. Labuda, S. Tabaczyński (red.), Wrocław, 113-120.
- Mańczak W., 1997. *Czy słowiański Biskupin to naukowa legenda?* *Slavia Antiqua*, 38: 191194.

Mańczak W., 2000. Zagadnienie praojczyzny Słowian w encyklopedii PWN. *Archeologia Polski*, 45: 110-113.

Minta-Tworzowska D., 2001. Profesora Jana Żaka poszukiwanie paradygmatu. [W:] D. Minta-Tworzowska, W. Rączkowski (red.), *Archeologia, paradygmat, pamięć*. Poznań.

Niewęglowski A., 2000. Etnogeneza Słowian – emocje, rzeczywistość badawcza, odbiór społeczny. Posiedzenie Komitetu Nauk Pra- i Protohistorycznych Wydziału I PAN, Warszawa, 2 czerwca 2000 r. (problematyka obrad i uwagi dyskusyjne). *Archeologia Polski*, 45: 154-158.

Nowakowski W., 2002. Telegraf bez drutu – powracający problem pochodzenia Słowian. [W:] A. Kokowski (red.) *Cień Swiatowida*, Lublin, 173-199.

O'Rourke D. H., Hayes G. M., Carlyle S. W., 2000. Ancient DNA Studies in Physical Anthropology, *Annuals Review of Anthropology*, 29: 217-242.

Parczewski M., 1988. Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Kraków.
Parczewski M., 1998. W obronie Biskupina (w odpowiedzi prof. W. Mańczakowi). *Slavia Antiqua*, 39: 292-293.

Piasecki E., 1975. Próba charakterystyki struktury wieku ludności z Kom el-Dikka w Aleksandrii w XIII-XIV w. na podstawie danych o populacji szkieletowej. *Materiały i Prace Antropologiczne*, 89: 117-146.

Piazza A., Rendine S., Minich E., Menozzi P., Mountain J., Cavalli-Sforza L. L., 1995. Genetics and the origin of European languages. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 92: 5836-5840.

Piontek J., 1979. Procesy mikroewolucyjne w europejskich populacjach ludzkich. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.

Piontek J. 1983a. Ethnogenetical processes and anthropological analysis. *Godischen Zbornik na Med. Fakultet, Skopje*, 29: 143 – 145.

Piontek J. 1983b. Etnogeneza Słowian we współczesnych badaniach antropologicznych. [w:] J. Żak i J. Ostojka-Zagórski (red.), *Studia z dziejów i kultury zachodniej Słowiańszczyzny*, 29 – 42.

Piontek J., 1983c. Ethnogenetical Processes and Anthropological Analysis, *Godishn Zbornik na Medicinskiot Fakultet vo Skopje*, 29, 143-145.

Piontek J., 1986. Biology of the Early Slav Population from Yugoslavia, *God. zb. Med. fak Skopje*, 32, 11-16.

Piontek J., 1986. Biology of the early Slav populations from Yugoslavia. *Gidishen zbornik na Meditsinskiot fakultet vo Skopje*, 32 (1): 11-16.

Piontek J., 1991. Anthropological reconstruction of the historical process of ethnogenesis: biocultural model and its exemplification. *Archaeologia Polona*, 1991, 29:51-69.

Piontek J., 1992. Zastosowanie modelu paleodemograficznego do rekonstrukcji historycznego procesu etnogenezy Słowian. *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica*, 16: 285-298.

Piontek J., 1993. Rekonstrukcja historycznego procesu etnogenezy Słowian. Model adaptacyjny. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 5: 13-35.

Piontek J., 1999 b. Patterns of adaptive strategy in the Upper Palaeolithic and postPalaeolithic populations: Evidence from Central Europe. In: Ullrich H. (ed.) – *Human Evolution and Environment*, pp. 187 – 204. Humboldt Universität, Berlin.

Piontek J., 2001. Archeologiczne rekonstrukcje procesu etnogenezy Słowian a ustalenia antropologów fizycznej. [w:] W. Mańczak (red.). *Praojczyzna Słowian. Zbiór wypowiedzi*. Kraków, 39-44.

Piontek J., Kaczmarek M., 1987. Ethnogenesis and paleodemography: case of Slavonic populations. *Sbornik Narodniho Muzea v Praze*, 44: 171-177.

Piontek J., Kaczmarek M., 1988. O paleodemograficznym modelu badań procesów etnogenetycznych. In: *Szkice z antropologii ogólnej. Propozycje teoretyczno-metodyczne badań społeczeństw pradziejowych*, J. Piontek (red.), 91- 99, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.

- Pleterski A., 1990. Etnogeneza Slovanov, obris trenutnega stanja arheoloških raziskav. Ljubljana.
- Popowska-Taborska H., 1991. Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka. Wrocław.
- Rösing F. W., Schwidetzky I., 1977. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des frühen Mittelalters (500-1000 n. d. Z.). *Homo*, 28: 66-115.
- Swidetzky I., Rösing F. W., 1975. . Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Römerzeit (0 – 500 n. Z.). *Homo*, 26: 193-220.
- Schott T., 1964. Zur Paläodemographie der hochmittelalterlichen Serie von Reckahn. *Ethnographische-Archeologische Zeitschrift*, 4: 132-142.
- Sedov V. V., 1982. Vostočnye slavjane v VI-XIII ww. Moskva. Sedov V. V., 1994. Slavjane v drevnosti. Moskva.
- Sokal R. R., 1988. Genetic, geographic, and linguistic distances in Europe. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 85: 1722-1726.
- Sokal R. R., Oden N. L., Wilson C., 1991. Genetic evidence for spread of agriculture in Europe by demic diffusion. *Nature*, 351(6322): 143-145.
- Sokal R. R., Oden N. L., Thomson B. A., 1992. Origins of the Indo-Europeans: genetic evidence. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 89: 7669-7673.
- Sokal R. R., Jacquez G. M., Oden N. L., DiGiovanni D., Falsetti A. B., McGee E., Thomson B. A., 1993. Genetic relationships of European populations reflect their ethnohistorical affinities. *American Journal of Physical Anthropology*, 91: 55-70.
- Štefančič M., 1980. Demography of early Middle Ages necropolis St. Erazmo near Ohrid. *Collegium Antropologicum*, 4: 213-220.
- Štefančič M., 1985. Starohrvatska nekropola Nin-Ždrijac – možnosti paleodemografske analize populacij v zgodovinskih obdobjih. *Arheološki vestnik*, 36: 359-368.
- Tabaczyński S., 1985a. Wypowiedź. [W:] *Z otchłani wieków*, 51: 169-173.
- Tabaczyński S., 1985b. Zjawisko nieciągłości jako przedmiot analizy archeologicznej. *Folia Preahistorica Posnaniensia*, 1: 7-22.
- Tabaczyński S., 1998. Procesy etnohenetyczne: doświadczenia badawcze archeologů i przyszłość. [W:] M. Miszkiewicz (red.), *Słowianie w Europie wczesnego średniowiecza*, Warszawa, 79-99.
- Ullrich H., 1972. Das aunjettitzer Gräbelfeld vom Grossbrennbach. Weimar.
- Vielrose E., 1957. Ludność Polski od X do XVIII wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 5(1):3-49.
- Wierciński A., 1985. Zagadnienie pobytu Gotów na ziemiach polskich w świetle danych antropologů. *Przegląd Antropologiczny*, 21: 892-911.
- Wierciński A., 1973. Aktualny stan badań nad etnogenezą Słowian w antropologů. *Slavia Antiqua*, 20:
- Wierciński A., 1976. Problem strukturalnej i procesualnej identyfikacji antropologicznej Prastłowian. *Slavia Antiqua*, 23: 1-16.
- Wierciński A., Wiercińska A., 1978. An Anthropological Contribution to the Origin of Slavs. *Collegium Antropologicum*, 2: 148-153.
- Wołagiewicz R., 1981. Kultura wielbarska, problemy interpretacji etnicznej. [W:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury wielbarskiej*, Słupsk, 88-102.
- Wróblewski W., 1999. Słowianie. *Archeologia*. [W:] *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, t. VII: Suplement, s. 657-658.
- Wróblewski W., 2001. O Słowianach i archeologii raz jeszcze. *Archeologia Polski*, 46: 142-146.
- Żak J. 1985. O kontynuacji i dyskontynuacji społecznej i kulturowej na ziemiach nadodrzańskich i nadwiślańskich w V – V/VI w. n. e. *Folia Preahistorica Posnaniensia*, 1: 85-108.